

marife

bilimsel birikim

yıl : 1 sayı : 1 Bahar 2001

MU'TEZİLE VE HUSÜN-KUBUH*

Muhammed Şerafüddîn**,
Dâru'l-fünûn İlähiyat Fakültesi Mecmuası,
I. sene, II. sayı, Mart, 1926, İstanbul, s. 102-116

Kaderiyye: Kaderiyye, ne sûretle nefy-i kader ediyor idi? Mu'tezile: Bunlara niçin Mu'tezile denildi? Mu'tezile'nin ilk mümessilleri zâhidler idi. Emevîlerin XII. halifesi Yezid en-Nâkıs Mu'tezile'den idi. Vâsıl'ın nefy-i kaderden mâadâ infirâd ettiği nıkât-ı nazar, bir inkişâf-ı fikriyyeye delâlet etmiyor idi. Muahhar zamanlara kadar Mu'tezile içerisinde zâhidler eksik değil idi. Bunlara İslâm'da hür mütefekkirler denilir mi? Mu'tezile, kelâmın ilk mümessilleridir. Mu'tezile'nin en mütebâriz nokta-i nazarı iki istikâmette tecelli eder. Mu'tezile'nin Kaderiyye ile ittisâl eden nefy-i kader müddeâları tarihen sâir mesâile tekaddüm eder. İslâm'da en evvel nefy-i sîfât eden kimdir ve bu fikri nereden almıştır? Kelâma ilm-i tevhid tesmiyesi kimlerin vaz'idır? *Sâbiiler* hakkında ma'lûmât-ı târihiyye. İslâm'da başlayan ilk resmî hareket-i ilmiyye batî gidiyor idi. *Mazdeizmin* intişârı. Yunan felsefesiyle temas. Felsefe ile kelâmın mezcedilmesi. Abbâsilerden ilk Mu'tezilî halife. *Ebü'l-Hüzeyl* niçin makdûrâtın tenâhîsine kâil idi? *Ebü'l-Hüzeyl*, ilk defa atom nazariyesini kelâma idhâl etti. *Ebü'l-Hüzeyl*'in tilmizi *Nazzâm*, ecsâmın fi'len inkisâmını nâmütenâhî kabul ediyor idi. *Nazzâm*'ın hilkat hakkındaki nazariyyesi. İlk defa Kur'ân'ın i'câz-ı lafzîsi hakkında söz söyleyen *Nazzâm*'dır. Allah, hayr-ı a'zam var iken hayr-ı asğarı tercih edemez, elli şüphe bir yakînden hayırlıdır. Bişr b. Mu'temir'in akıl hakkındaki medhiyesi. Ma'rîfet-i ilâhiyye hakkında en evvel lâzım olan şektir. Allah âdil olmak mecburiyetindedir. Vücûb ve aslah kanunları. İvaz kanunu. Mu'tezile'de tenâsüh. Mu'tezile'de nübüvvetin kesbî olması. Husün ve kubuh aklî midir, şer'î midir? Şer'-i nebevî, mevkiini şer'-i aklîye terk etmiştir.

* Yayına hazırlayanlar: Dr. Kamil Güneş, Lütfi Cengiz, Dr. Cem Zorlu

** Muhammed Şerafüddin (1879-1947), Dâru'l-fünûn İlähiyat Fakültesi KelâmTârîhi Müderrisi. İslâm Tarihi üzerindeki çalışmalarıyla tanınmış bir âlimdir. İstanbul'da Davutpaşa Rüştiyesi'ni ve Darulmuallimin'i bitirdi. 1910'dan sonra çeşitli ortaöğretim kurumlarında Arapça, Farsça, din ve edebiyat dersleri okuttu. Cumhuriyet döneminde İstanbul Darülfünûn (sonradan İstanbul Üniversitesi) İlähiyat Fakültesi'nde kelâm tarihi profesörlüğüne getirildi. Bir süre sonra İslâm dini ve felsefesi ordinaryüs profesörü oldu. 1942'de Diyanet İşleri Başkanlığı'na atandı ve vefatına kadar bu görevde kaldı. İslâm dini, tarihi, felsefesi ve edebiyatı alanında pek çok eser verdi. Bazıları şöyledir: Tarih-i Kur'ân-ı Kerim (1915), Kelâm Tarihi (1924), Şeyh Bedreddin (1925), Dînî Makalelerim (1944).

Mezâhib-i İslâmiyyenin en mühimmini teşkil eden Mu'tezile'nin ilk nüvesi coğrafi vaz'iyeti itibariyle Hind, İran ve Kildân'dan uzanıp gelen efkâr-ı itikâdiyyenin birleştiği Basra şehrinde zuhûr etmiş idi. Sahabe-i kirâmın son devirlerinde bu şehrin en mühim şahsiyyet-i ilmiyyesi olan meşhur Hasan Basrî'nin talebesinden Ma'bed nâmında biri *Hıtat-ı Makrizî*, c. 2, s. 356'da görüldüğü vech üzere Esâvira'dan¹ Ebu Yûnus Sensuveyh'den telakkî ettiği bir fikri ortaya koydu. Kuzâa kabilesinin Cüheyne batnına mensup hâlis bir Arap olan Ma'bed'in, İranlı bir zâtın tesiriyle ortaya koyduğu bu fikir, iyi ve fena her ferdin sernüvişti ezelen tanzim olunmuş olmakla beraber a'mâl-i dîniyyeyi icrâya herkesin mecburiyeti hakkındaki akideye muhalif olarak nefy-i kader etmek ve insanların kendi âkibetlerini sernüvişti-i ezeliye değil, kendilerine teslim etmekten ibaret idi. Her ferdin âkibeti ezelen takdir-i ilâhî ile tayin olunmuş olmasına rağmen mes'ûliyyet-i beşeriyyeyi kabul ile bu iki noktayı te'lif, nassî inkişâfâtın ilk safhasında mevâlîyi (gayr-i arab) Araplardan ziyâde meşgul etmiş idi.

Müstevlî Habeşlileri Yemen'den ihraç için Seyf b. Zî Yezin el-Himyerî'ye muâveneten, İran'dan gönderilen ordu efradından birinin hafîdi, ulemâ-i tâbiînden meşhur Vehb b. Münebbih, nefy-i kadere dair bir eser yazmış ve ensardan bir kadının mevlâsı olan Yesâr'ın oğlu mezkûr Hasan Basrî de yüzüncü sâl-i hicrîde berây-ı hacc gittiği Mekte'de Vehb ile birleşip bu hususta müzâkeratta bulunmak istemiş ise de, Vehb'in tulû-i fecre kadar devam eden diğer bir bahse ait izâhâtı bu müzâkereye imkân bırakmamış idi.

Vehb'in nefy-i kaderden rucûu mervî ise de bu müddeâyâ kâiliyyeti tesbit edilmiş olan Hasan Basrî'nin ne rucû' ve ne adem-i rucûunu rivayetine imkân bırakılmamıştır. Bu mebhasle iştiğalini kat'iyen bildiğimiz Hasan Basrî'nin Abdümelik b. Mervân'ın talebi üzerine aklî ve naklî delillerle nefy-i kaderi te'yiden bir risale yazmış olduğunu *el-Milel ve'n-nihal*, c. I, s. 32, *Londra tab'*ından öğreniyoruz. Ve *Hârezmî'nin Mefâtîhu'l-ulûm*'unun son tarafında Kaderiyye müddeâsını müdâfaa eden Vâsiliyye'ye aynı zamanda Hasan Basrî'ye nisbeten *Haseniyye* denildiğini görüyoruz. Gerçi *Şehristânî* mezkûr *el-Milel ve'n-nihal*'inde nefy-i kadere dair Hasen Basrî'ye mensûb olduğunu gördüğü risalenin Vâsıl b. Atâ tarafından yazılmış olması ihtimalini dermiyân ile Hasan Basrî'yi tebie etmek istiyorsa da Vâsıl b. Atâ'nın 80'de doğduğunu ve Abdümelik b. Mervân'ın 86'da öldüğünü düşünmüyor.²

Basra'da ilk defa nefy-i kadere dair söylediği sözler, bilumûm Basralılar tarafından cây-ı kabûl gören mezkûr Ma'bed'in rufekâsı arasında Vâsıl b. Atâ dahi var idi. Bu zât da, kudret-i lisâniyye ve vüs'at-i ma'lûmâtıyla verdiği dersler bütün Basralıları cezbetmiş olan Hasan Basrî'nin talebesi miyânında idi. Bu da Ma'bed gibi nefy-i kader ediyor ve Âl-i Urâde b. Yerbû'un mevlâsı Bâb'ın hafîdi meşhur Amr b. Ubeyd dahi bunlara bu hususta iştirâk eyliyor idi. Vâsıl b. Atâ ile Amr b. Ubeyd'in fevkalâde âbid ve zâhid olduklarını beyânda terâcim-nüvîsler müttefik olduğu halde bunlar Aristo mantığının zaruretine göz yumamıyorlar idi. Kaderi nâtık olan nusûsu te'vil ile insanın hürriyyetini tesbit ettikten sonra mes'ûliyyet-i beşeriyyeyi kabul ediyorlar idi. Kaderiyye denilen mektebin ruesâsı olan bu zâtlar, nizâm-ı tevhid olan kadere iman ile nizâm-ı şer' olan esbâb-ı hayr ve şerri

¹ Yemen'de İbrânîlere *ebnâ*, Kûfe'de *ehâmira*, Basra'da *esâvira*, el-Cezira'da *hadârime*, Şam'da *cerâcime* derler idi. (Eğânî, c. XVI, s. 76)

² Bu risale Ayasofya kütüphanesinde mevcuttur. Numara 3997. İbtidâsında şu ibare görülür: "Kad Belağa İlâhiyât Mecmuası, Sayı: 2"

aynı zamanda isbât edemeyerek kaderi umûmî sûrette kabul ile efrâda tealluk eden takdîrât-ı cüz'iyeyi nefy ediyor ve efrâd-ı beşeriyyenin ef'âl-i mahsûsalarını bizzât kendilerinin ihdâs ettiklerini söylüyorlar idi.

Hatîb Bağdâdî'nin *Târîh-i Bağdâd*'ından naklen Fahrüddîn Râzî'nin Tefsîr-i Ke-bîr'inde zikrettiği şu vak'a bu hususda pek kıymettârdır:

Muâz b. Muâz el-Anberî diyor ki: Bir gün Amr b. Ubeyd'in yanına Osmân b. Hâş nâmında biri gelip Amr'ın talebesinden Hâşim b. Evkas'ın Ebû Leheb ve Velid haklarındaki, sûratü'l-leheb ve sûratü'l-müddessir'deki zemm-i ilâhiyyenin ümmü'l-kitâpta olmadığını söylediğini şikâyet tarîkiyle nakletti ve buna ilâveten bu fikrin "İnnâ cealnâhü Kur'ânen arabiyyen lealleküm ta'kilûn * Ve innehû fî ümmi'l-kitâbi ledeynâ lealiyyun hakîm": "Biz Kur'ân'ı, mânâsını anlayasınız diye Arapça olarak inzâl ettik. İnd-i ilâhîmizde, levh-i mahfûzda teğayyürden masûn olduğu halde Kur'ân'ın sâir kitaplara nazaran şânı âlî ve kendisi hikmetler ile mâlî'dir" (Zuhuf, 43/3-4) ayet-i kerimesine muhâlif olduğunu söyledi.

Amr, bir ara tevakkuftan sonra bu adama "eğer senin dediğin gibi Ebû Leheb ve Velid'in hareketlerine ait olan zemm-i ilâhî, ümmü'l-kitâpta ezelen mestûr olsa idi hareket-i vâkıaları zarûf olacağından, ne Ebû Leheb ve ne Velid'e bir zem teveccüh etmemek lâzım gelirdi.." Dedi ki yine: Amr b. Ubeyd'den menkûl olan ber vech-i âtî diğer bir vak'a bu fikri itmâm etmektedir:

Bir zât, Amr b. Ubeyd'den "Bel hüve Kur'ânün mecîd * Fî levhin mahfûz": "Belki o, levh-i mahfûzda Kur'ân'-ı Mecîd'dir" (Burûc 85/21-22) ayet-i kerimesiyle sûratü'l-leheb'deki zemm hususunun ne sûretle cem' edileceğini, yani bu sûrenin dahi Kur'ân-ı Kerîm'den olmasıyla bundaki zemm hususunun levh-i mahfûzda olup olmadığını sordu. Amr b. Ubeyd bu zâta cevaben: "Böyle değil, belki, Ebû Leheb'in ameli gibi amelde bulunanlar Ebû Leheb'in cezasına müstahak olur, sûretinde levh-i mahfûzda umûmî halde idi" diye cevap verdi.

Bu vak'alardan anlaşıldığı vech üzere bunlar, levh-i mahfûzda böyle Ebû Leheb ve Velid gibi efrâd-ı beşeriyyeye ait takdîrât-ı husûsiyye olduğunu kabul etmeyerek hiçbir ferd-i beşerîye intibâk etmemiş olan kavânîn-i külliyye mevcut olduğunu söylüyorlar ve beşerde gayr-i mahdût bir irade kabul ile bizzât ef'âlî, kendilerinin tanzim ettiklerine ve aksi taktirde beşerî, ef'âlinden dolayı mes'ûl etmekle Cenâb-ı Hakk'ın adaletsizlik etmiş olacağına kâil oluyorlar idi.

Vâsıl b. Atâ ile Amr b. Ubeyd vesâirenin bu bâbdaki faaliyetleri câlib-i dikkat ise de Vâsıl'ın bilâhare ihdâs ile refîki Amr b. Ubeyd tarafından dahi kabul edilen diğer meselelerindeki nokta-i nazarları hiçbir inkişâf-ı fikrîye delâlet etmemektedir.

Târihen kendilerine tekaddüm eden Hariciler, mürtekib-i kebireyi tekfir ediyorlar idi. O asırdaki ulemâ-i tâbiîn başta olmak üzere bilumûm ehl-i İslâm ise kebâirden bir günah irtikâb eden kimsenin mü'min olduğunu söylüyorlar idi. Vâsıl, bunun mü'min olmadığını ve bununla beraber kâfir de olmayıp küfür ile iman arasında mütevasıt bir vaziyette bulunduğunu söyledi. İhtimal ki, nefy-i kader ile açtığı rahne-i termîm için bu hususta ulemâ-i tâbiînden ileri gitmeye rûhî bir ihtiyaç hissediyor idi.

Bundan dolayı Hasan Basrî, kendisini dersine devamdan men eylemiş ve bu da Hasan Basrî'nin dersinden ayrılıp refîki Amr b. Ubeyd ile beraber Basra mescidinin diğer bir mahallinde ahz-i mevki' ile fikrinde sebât göstermiş olmakla Hasan Basrî'nin bunlar hakkında "kad i'tezelâ kavle'l-ümme" demesi, bunların Mu'tezile nâmını almalarına sebep olmuştur. Bu mektebin böyle zâhidler ile kök salmaya başlaması nazar-ı itibara alınacak

olursa Mu'tezile nâmının âbid, zâhid manalarıyla müterâfik kullanılan³ i'tizâlden olması daha ziyâde şâyân-ı kabul görülür. Nitekim bunların, bu ismi "Ve e'tezilüküm vemâ ted'üne min dūnillah": "*Ben sizden ve Allah'ı bırakıp da taptığınız putlardan teberrî ederim*" (Mer-yem 19/48) ayet-i kerimesiyle Süfyân-i Sevrî'den mervî olan "Setefteriku ümmetî ilâ bid'in ve seb'îne fırkatën eberruhâ ve etkâhâ el-fietü'l-Mu'tezile": "*ümmetim ber-âti-i karîbde yetmiş ve daha ziyâde fırkalara ayrılacaktır ki, bu fırkaların en takî ve en sâlihini mu'tezil olan fırka teşkil edecektir*" hadis-i şerifinden almış oldukları söyleniyor. Hatta Süfyân, kendi cemaatını bu hadisten dolayı Mu'tezile tesmiye etmek istemiş idi ise de Amr b. Ubeyd'in bu husustaki sebkâtinin iştiraki buna mani olmuş idi.

Filhakika yukarıda söylendiği vech üzere bu iki arkadaş, fevkalade zâhid ve müttakî idiler. Vâsıl'ın isminden sonra görülen Gazzâl kelimesi, affî kadınları tanımak için Basra'da yün eğriciler pazarında görünmesi münasebetiyle kendisine verilmiş bir vasıftır ki, sadakalarını bu pazarda affî ve müstehakk-ı sadaka olduğunu öğrendiği kadınlara verir idi. Tercüme-i halini yazanlar içerisinde, kendisi ömründe dinar ve dirhem nâmına bir habbeyle bile temas etmemiş ve yaşadığı sırada hangi nev-i paranın tedâvül ettiğinden haberdâr olmamış olduğunu söyleyenler de vardır. Refîki Amr b. Ubeyd ise, gece sabahlara kadar coşkun bir vecd içinde ibadet eden ve kırk defa mâşiyen hacceyleyen ve sanki bir an evvel ebeveyninin merâsim-i defniyesinden avdet etmiş gibi her an ye's ve elem sîmâsını taşıyan bir adam idi. Pederi Ubeyd'in yanında kendini görenler, Âzer ile İbrahim'i tahattur ederler idi.

Diyânet ve takvasından dolayı ve aynı zamanda Mu'tezile'den bulunması hasebiyle Mu'tezile tarafından Ömer b. Abdülaziz'e tercih edilen Yezid en-Nâkıs'ın duâtından olan Amr b. Ubeyd, bilâhare Abbasîlerden Ebû Cafer el-Mansûr'a bey'at ettiği gün ser-â-pâ zühd-i sūfiyâne ile meşbû' bir nutk-ı ihtarkârâne îrâd etmiş ve Mansûr'u ağılatmış idi.⁴

Cemel ve Siffîn muhârebelerinin îkâ' ettiği tesirleri şiddetle duyanlardan biri olan Vâsıl'ın bu vak'alarda bulunmuş olan zâtlar hakkındaki fikrinde de müfrit bir taassub eseri vardır. Esmâ ve ahkâm diye hülâsa edilen mesâil ile alâkadâr olan bu fikri şu idi:

Hz. Ali ve tarafdârânıyla Hz. Aişe ve tarafdârânı, efrâd itibariyle tayin edilemeyecek lâ aletta'yîn fâsik olduklarından her iki taraftan alınan her hangi kimselerin şehâdetleri merdûddur.

³ Nitekim Tabakât-ı İbn Sa'd'da (c. V, s. 225) Ömer b. Abdülaziz'in dostlarından Ziyâd b. Ebî'z-Ziyâd hakkında "Kâne racülen âbiden mu'tezilen lâ yezâlü yekünü vahdehü yezkürullâh": "O âbid ve mu'tezil (ayrı) bir adamdı, sadece Allah'ı zikrederdi." denilmektedir.

⁴ Mansur kendisine bir gün on bin dirhem para vermiş idiyse de, Amr kabul etmemiş ve kendisi gelmedikçe davet edilmemesini dahi rica etmişti. Amr bin Ubeyd, Mansur'un yanından çıkarken Mansur kendi kendine şöyle söylüyor idi: "Küllüküm yemşi ruveyden ve küllüküm yetlubü sayden ğayra Amr b. Ubeyd": "*Hepiniz hakkınızda halkın hüsn-i itikadını celb için yavaş yavaş yürürsünüz, hepimizin maksadı avcılıktır. Yalnız Amr b. Ubeyd müstesna!*" Mansur'un Amr b. Ubeyd hakkında bir mersiyesi de vardır ki, İbn Kuteybe'nin Kitâbü'l-meârifinde görülen beyitleri bervech-i âtidir:

"Sallâ'l-İlâhü aleyke min mütevesseidi Kabran merartü bihî alâ Merâni
Kabrun tezammene mü'minen mütehannifen Saddaka'l-İlâhe ve dâne bi'l-furkâni
Felev enne hâza'd-dehra ebkâ sâlihan Ebkâ lenâ hakkân Ebâ Osmân"

"Merân'da ziyaret ettiğim mezanı mesken-i ebediyyet eden zât!... Allah sana rahmet eylesin. O mesken-i ebediyyet, bir mü'min-i kâmilî ihtiva etmektedir ki, tamamıyla Allah'a sadık olmuş ve Kur'ân mücebince hareket etmiştir. Eğer dehr için bir iyiyi bırakmak mümkün olsaydı bize Ebû Osman (Amr b. Ubeyd)'ı bırakması lâzım gelir idi."

Bunlar hakkındaki verdiği hükmü tavzîhan diyordu ki: Kıymeti, lâşey mesâbesinde olan bir demet ot hakkında iki mukâbil tarafta bulunmuş olanlardan meselâ Hz. Ali ile Hz. Talha, şehâdet edecek olsalar, bunlardan birinin lâaletta'yîn fâsık olduğunu bildiğim için şehâdetlerini reddederim. Fakat böyle iki mukâbil tarafta bulunmayıp aynı tarafta bulunmuş olanlardan meselâ Hz. Ali ile Ebû Eyyûb el-Ensârî veya Talha ile Zübeyr şehâdet edecek olurlarsa kabul ederim. Telakkî-i umûmîye göre ise bunlardan Hz. Ali muhakk olup aleyhine kıyam edenler fâsık değil, yalnız muhti' idiler.

Vâsıl'ın dördüncü ve son müddeâsı olan nefy-i sîfât şâyân-ı dikkat idiyse de kendisinin bu bâbdaki fikri mübhem ve mücmel idi.

Amr b. Ubeyd'in mezkûr vak'alarda bulunan zâtlar hakkındaki fikri daha ziyâde ifrâtkârâne idi. Buna göre aynı tarafta bulunmuş olanların dahi şehâdetleri merdûd idi.

Ruşeymât-ı zâhidâne ile neşv-ü nemâ bulmaya başlamış olan Mu'tezile içerisinde muahhar zamanlara kadar zühdleriyle şerefli mevkiler işgal edenleri görmekteyiz. Kesret-i ibadetten dolayı râhibu'l-Mu'tezile denilen Murdâr ve zühhâddan olan Ca'fer b. Mübeşşir vesâire arasında Sümâme b. Eşras gibi lâübâlî olanları varsa da dördüncü asr-ı hicrî evâhirinde Abdullah b. İshak gibi zühd ve takvasına en mağrur ve mütekebbir adamları mecbûr-i ihtirâm edenleri gördüğümüz gibi⁵, altıncı asr-ı hicrî evâilinde vefat etmiş olan meşhur müfessir Zemahşerî'yi dahi görüyoruz ki, kendi memleketini bırakıp Mekke'de ihtiyâr-ı ikâmet ettiğinden dolayı *cârullah* diye anılan bu kudretli zâtın yazmış olduğu Makâmât'da hayât-ı zâhidânenin en samimi nağmelerini dinlemek kâbildir.

Binâberîn 1865'te herkesten evvel garpta Mu'tezile mektebi hakkında bir monoğrafi yazmış olan Prof. H. Stainer'in bunlara umûmen İslam'da hür mütüfekkirler ünvanını vermesi ancak nihâî inkişâflarında birkaçı hakkında doğru olabilir. Gerçi bunlar selefleri olan Kaderiyye müddeâsını aynen müdâfaa ile akıl ve mantığa sanılarak mukadderât-ı ezeliyye müvâcehesinde beşerin serbesti-i harekâtını kabul edemeyip nefy-i kader etmiş olmalarıyla Ehl-i Sünnet nazarında nâhoş görünmüşler ise de, hiçbir vakit evâmir-i dîniyyeyi ihmal etmemişlerdir. Bunların evâmir-i dîniyyeyi ihmal etmemekle beraber aklı da ihmal etmemiş olmaları, dînî ma'rifet menba'larına selef tarafından ictinâb edilen bu kıymetdâr unsuru ilâve etmelerini îcâb etmiştir ki, bütün kelâm denilen felsefe-i dîniyenin mebdaini bu nokta teşkil etmiş ve bu ilmin ilk mümessilleri bunlar olmuşlardır.

Bunların felsefesindeki en mütebâriz nokta-i nazarlardan biri tevhid esasına müstenid ulûhiyet mefhûmunun kendilerine göre iğlâktan kurtarılmasıdır ki, bu da biri adalet-i ilâhiyyeye olan imana zarar veren bilumûm fikirlerin Allah mefhûmundan uzaklaştırılması gibi ahlakî, diğeri de Cenâb-ı Hakk'ın vahdet-i mutlakasını; tağayyür-i nâpezîrlüğünü ihlâl eden her sıfatı, ulûhiyyet fikrinden ayırmak sûretiyle mâba'det-tabîî iki istikamette tecelli eder.⁶

Adalet-i ilâhiyye lehine olarak kaderi ve tevhid-i ilâhî nâmına sîfât-ı ezeliyyeyi nefyederler ki, Mu'tezile'nin Kaderiyye ile kesb-i ittisâl eden nefy-i kader müddeaları tarih sırasıyla sâir mesâile tekaddüm eder. Bunlar adalet-i ilâhiyye lehine nefy-i kader ve tevhid-i ilâhî nâmına nefy-i sîfât ettiklerinden kendilerine ehlü'l-adl ve't-tevhid⁷ dedikleri

⁵ İrşâdü'l-erîb, c. 2, s. 309

⁶ Bunların usûlü beştir: Tevhid, adl, menzile beynel menzileteyn, infâzü vaîd, emr-i bil maruf nehy-i anil münker

⁷ Bidâyette Mu'tezile tarafından temsil edilen ilm-i kelâma, ilm-i kelâm denildiği gibi aynı zamanda ilm-i tevhid dahi denilmesi üzerinde biraz tavakkuf edelim. Felsefe-i tarihine kelâm namıyla geçmiş olan bu ilme niçin ilm-i kelâm denilmiş olduğunu söyleyecek değiliz. Bu ismin ilk defa olarak Dârülfünûn'daki aciz takrirlerimizde tara-

gibi mezheplerine mahsus akâid kitaplarını dahi bu nikât-ı esâsiyyeye göre ebvâbü'l-adl ve ebvâbü't-tevhid diye iki zümreye ayırırlar.

Yukarıda söylediğimiz vech üzere nefy-i kadere dair en evvel İranlı Ebû Yûnus Sensuveyh nâmında birinin tesirleriyle ilk defa Basra'da Ma'bed söz söylemiş ve bu husta ortaya atmış olduğu fikir Basralılar tarafından takip edilmiş idi. İslâm'da en evvel nefy-i sıfât eden kimsenin de son Emevî Halifesi Mervân-ı Hımar'ın hocası olan Harrânî Ca'd b. Dirhem⁸ olduğu söyleniyor. Nefy-i sıfât dâhilinde kelâm sıfatının tecellisi olan Kur'ân-ı Kerim'in dahi mevzu bahis edileceği şüphesiz idi.

Filhakika, bu da mevzu bahis edilerek mahlûkiyyetine hüküm verilmiş idi ki, bunu kabul edenler içerisinde üstadı Ca'd b. Dirhem'e nisbeten Mervân-ı Ca'dî dahi denilen son Emevî hükümdarını mezkûr Mervân dahi dahil bulunuyor idi.⁹

Ma'lûmdur ki, dîn-i celîl-i İslâm'ın zuhûru evânında Harrân¹⁰da Sâbiîler¹¹ ve Irak tarafında Süryânîler bulunuyor idi. Süryânîler Hristiyan olmalarıyla milâdın 3. asrı evâilinde Süryan kilisesiyle Yunan kilisesi arasında resmen rabıta teessüs etmiş ve merkezleri olan Avis-Urfa medresesinde akâid-i dîniyye ile beraber o vakit ilâhiyatın bir şu'be-i lâzimesi addedilen Yunan felsefesi dahi tedris edilmeye başlanılmış idi.

Emevîlerin teşekkülünden sonra VII. karn-ı miladî evâilinde Fırat nehri üzerinde kâin Kinnısırın medresesinde Yunan felsefesi Yunan lisanıyla ta'lim edilmeye başlamış ve buradan pek çok riyâziyyât, felsefe ve ilâhiyât âlimleri yetişmiş idi. İslâm'da Emevîlerden Muaviye-i Sanî'nin biraderi Halid b. Yezid ile başlayan ilk hareket-i ilmiyye pek batî gidi-

fımızdan demiyân edilen teologia-kelâm alallah-daki kelâm manasına olan logos'tan alınmış olması ihtimalinin bu bâbta söylenmiş olan sözlerden daha kuvvetli telâkkî edilmiş olduğunu kemâl-i şükran ile görmekteyiz.

Sırf nazarı ve kelâmî olan bu ilme kelâm namının kimin tarafından verildiğini tayin kabil değil ise de, bu ilmin ilk mümessilleri Mu'tezile olmakla bu namın onlar tarafından verilmiş olduğuna muhakkak nazarıyla bakılabilir. Bundan başka bizce ilm-i tevhid namının da burada görüldüğü vech üzere bu ilmi adl ve tevhid-i ilahî lehine tedvine kıyam eden ve de akâide dair kitaplarını bu iki nokta-ı esâsiyyeye tefrîk ile ebvâbü'l-adl ve ebvâbü't-tevhid tesmiye eden Mu'tezile tarafından verilmiş olduğu kuvvetle tahmin olunabilir.

⁸ Harranlı olup, Süveyd b. Akale namında birinin mevlâsı idi. Mervân-ı Hımar, el-Cezire'de vali iken bundan okumuş idi. el-Cezire'de bunun efkâr-ı itikadiyesini kabul edenler var idi. Hişam b. Abdülmelik zamanında katlolunmuştur.

⁹ Sâbiîlerin merkezi olan Harran'da birçok ruesâ ve felâsife bulunduğu şüphesizdir. İbnü'n-Nedim, Kitâbü'l-fihrist s. 318'inde Harran'a nisbeten kıyas haricinde olarak Harnâniyye denilen bu mezhebe dair vermekte olduğu ma'lûmât miyânında bunların nufât-ı sıfâtından olduklarını "Lâ yelhakuhû sıfâtü şey'in mine'l-ma'lûlât" ibaresiyle ifade ediyor. Bunlara göre Hayy, âlim, mütekellim gibi insanların iştirâk edebilecekleri sıfatlar ile Allah'ı tavsif caiz değildir. Harran'lı olduğu söylenen Ca'd b. Dirhem'in nefy-i sıfât fikrini buradan almış olduğu kat'î olarak söylenebilir.

¹⁰ el-Cezire'de kâin Diyâr-ı Mudar'ın merkezidir. (Rahâ-Urfa)'ya bir gün ve Rakka'ya iki günlük mesafededir. Sâbie yani Harrâniyyûnun merkezi idi. (Mu'cemu'l-buldân)

¹¹ İbnü'n-Nedim'in Kitâbü'l-fihrist'te bunlara dair vermekte olduğu ma'lûmât tarih itibarıyla mühim olmakla ber vech-i âtî naklolunur: "Me'mun, hilafetinin son günlerinde Rumlarla muharebe etmek üzere Bağdad'dan hareketle Diyâr-ı Mudar'dan geçtiği esnada istikbale çıkanlar arasında Harnâniîlerin uzun saçları ve üzerlerindeki kabâları kendisinin nazarı dikkatini celb etmiş ve hangi cemaate mensup olduklarını öğrenmek istemiş idi. İslâm, Yahûdî ve Mecûsî olmadıklarını öğrenip, hiçbir kitap ve hiçbir peygambere tabi olmadıklarından Kur'ân-ı Kerim'de beyan olunan cemaatlardan birine intisap etmelerini ve aksi taktirde kanlarının helâl olacağını söyledi ve muhârebeden avdetine kadar kendilerine müsaade verdiğini bildirdi. Bunların ekserisi korkularından Hristiyanlığı ve bir kısmı da İslâmı kabul ettiler ise de mezheb-i kadimlerini terk etmeyenler dahi oldu. Bunlar başlarını kırtarmak için çare arıyor iken Harnâniîlerin fukahâsından bir ihtiyar bunlara çare buldu: Kur'ân-ı Kerim'de mezkur olan Sâbiîn olduklarını söylemeleri idi. O tarihten itibaren Harnâniyyûn, Sâbiîn oldukları ki, bu tarihten evvel Harran ve civarında bu nâmda anılan hiçbir kimse yok idi." (Kitâbü'l-fihrist, s. 320.)

yor idi. Bunun İskenderiyye medresesinden celbettiği zevâta Arapçaya terceme ettirdiği el-kimya kitaplarını müteâkip Mervân b. Hakem'in muâsırlarından mezheben Musevî ve cinsen Süryânî olan Mâserceveyh el-Basrî nâmındaki tabip Ahrûn b. A'yûn nâmındaki rahibin tıbbâ ait bir kitabını Süryâniyyeden Arapçaya terceme etmiş idi.

Ömer b. Abdülaziz hilafeti zamanında bu kitabı sarayın kütüphanesinde bulmuş ve menfaat-ı umûmiyye nâmına bunu meydana çıkarıp çıkarmamakta tereddüt ettiğinden namaz kıldığı mahalle vaz' ile kırk kevn-i istihare ettikten sonra ortaya koymuş idi.

Emevîlerin inkırazıyla Abbasîler zuhûr edince Dimaşk'a halef olan Bağdâd'da halifelerin etrafında haiz nüfûz-i İrânî, Süryânî müneccim ve tabipler görünmeye başladı. Bağdâd'ı bina ile Devlet-i Abbasîyyeyi tesbit etmiş olan Halife Mansur, fıkihtaki yed-i tûlâyısıyla beraber tencîme büyük bir ehemmiyet veriyor, müneccimlerin re'yini almadan hiçbir harekette bulunmuyor idi. Mecûsî iken Mansur'un delâletiyle şeref-i İslâm ile müşerref olmuş olan müneccim Nevbaht daima Mansur'un yanında bulunuyor idi. Bu halifenin mide rahatsızlığını tedavi için Cündişapur'dan celbolunan Georgius, Yunancadan bu halife nâmına birçok kitaplar terceme etmiş idi. Mansur'u müteakip Mehdî ve Hâdî zamanlarında İbn Mukaffa vesâirenin Fârisiyyeden terceme ettiği kitaplar vasıtasıyla Mani mezhebini tanıttı. Bu adam, her ne kadar İslâm kisvesine bürünmüş idiyse de bir âteşgede civarından geçerken bilâ ihtiyâr şu:

"Yâ beyte Âtike elletî eteazzel Hazera'l-adâ ve bihi'l-fuâdü müekkel"

"Ey sevgilim Âtike'nin evi!..Gönlüm daima senin etrafında dolaşüyor ise de rakiplerden hazer ettiğimden dolayı zâhiren senden uzaklaşıyorum" beytini okumuş idi. Hicrî 169'da Mazdeizm efkâr ve itikâdâtının şiddetle hissedilen intişârı üzerine Hâdî, bunları takibe başladı ki, içlerinde Benî Hâşim'den Yakub b. Fadl'in kerimesi Fatıma, kendi pederinden hâmil olduğunu itiraf etmiş idi.

Mehdî, bidâyette mütekellimîne bu gibi efkâr-ı hâriciyyeyi redd için kitaplar yazmalarını emretmiş ve bunlar tarafından müteaddit kitaplar yazılmış idi. Harun zamanında İrânî, Hintli ve Süryânî ulemâ ve etıbbânın Bağdâd'a getirmiş oldukları ma'lûmât-ı tıbb, nücûm ve el-kimyâya dair inkişâfâtı itmam etmiş idiyse de henüz Yunan felsefesiyle yakından rabıta tesis olunmamış idi.

Abbasîlerin hakîmi denilen Me'mun zamanında Yunan felsefesinin tanınması zamanı gelmiş idi. Bunun zamanında Yunancadan birçok felsefe ve mantık kitapları Arapçaya terceme edildi.

Abbasîlerin birincisi Abdullah es-Seffâh'ın zamanına müsâdif 135. sâl-i hicrîde, Basra'da dünyaya gelip Vâsıl b. Atâ'nın talebesinden Osman et-Tavîl'den mezheb-i i'tizâlî ahzetmiş olan Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf ve tilmizi İbrahim b. Seyyâr en-Nazzâm'ı Me'mun'un sarayında görmemiz, Me'mun'daki temâyülât-ı felsefiyye ile alâkadârdır. Anâsır-ı dîniyye arasında akla bir mevki-i mühim veren Mu'tezile'yi Me'mun'un ihmal etmesi nâkâbil idi. Bunlar Me'mun tarafından Arapçaya terceme ettirilen âsâr-ı Yunâniyyeyi okuyor ve Yunan felsefesiyle ilk defa kelâm mezcediliyor idi. Bunların tesiriyle Me'mun'da gençliğinden beri görülen felsefî temâyülâttan dolayı pederi Hârun'un tûl-i ömrünü temennî eden meşhur zâhid Fudayl b. İyâz'ın endişeleri tahakkuk ile Me'mun, Abbasîlerden mezheb-i i'tizâlî kabul eden birinci halife oldu. Me'mun'un üzerinde icrây-ı tesir etmiş olan bu zâtlara Sümâme b. Eşras'ı ve bir cihetle Bişr el-Merîsî'yi ilâve etmek lâzımdır.

Ebü'l-Hüzeyl, eslâfı gibi sıfât-ı ilâhiyyeyi tamamen inkâr etmeyerek, Ebü'l-Hasen el-Eş'arî'nin Kitâbü Makâlâtî'l-İslâmiyyîn'de dediği gibi¹² Aristo'da gördüğü sûretle sıfâtı, cevher-i ilâhiyyenin atvâr-ı muhtelifesi olmak üzere kabul ediyor idi.

Bunun irâde-i ilâhiyye bahsindeki fikrinde dahi Yunânî felsefenin tesiri görülür. Yi-ne felsefe-i meşşâfiyyeden alarak hudûs-i âlemi isbat için müracaat ettiği eb'âdın tenâhisini isbat eden burhanlar, kendisini ezelen olduğu gibi ebeden dahi eb'âdın mütenâhiyetini itirafa mecbur etmekle cennet ve cehennemdeki insanların sükûn-i dâimî içinde kalacaklarını ve hatta ma'lûmât ve mukadderât-ı ilâhiyyenin de bir intihâsı olacağını kabule mecbur oldu.

Ebü'l-Hüzeyl, atom nazariyesini de ilk defa kelâma idhâl eyledi ki bununla kabul etmiş olduğu tenâhî-i eb'âd ve tenâhî-i maddât arasında bir tenâsüb fikri bulmak kâbil-dir. Nitekim İbn Hazm, tehakkümen *cüz-i ferd isbât edenler şeyhi* dediği Ebü'l-Hüzeyl'in tenâhî-i maddât-ı ilâhiyyeyi bu esasa istinâden tasfih etmiş olduğunu açıkça söylüyor.¹³

Tilmizi Nazzâm ise cüz-i lâyeteccezzâyı nefy ile ilâgayri'n-nihâye bilfiil ecsâmın in-kısâmını kabul ediyor idi. Şerh-i Mevâkif c. VII, s. 10'da görüldüğü vech üzere bundan dolayı en evvel kendisine itiraz ile tafrağı kabule mecbur eden üstadı Ebü'l-Hüzeyl olmuş idi.

Nazzam'ın hilkat hakkındaki nazariyesi tamamıyla kadim Yunanîlerdeki kümûn mezhebinin aynı idi. Nazzam diyor idi ki: Allah, eczâ-ı âlem yekdiğerinin içinde kâmin olduğu halde âlemi ân-ı vâhidde halletmiştir. Adem (a.s.)'in, evlâd-ı Adem'e tekaddümü, vücûd itibariyle değil, kemîninden zuhûr itibariyledir.

İlk defa Kur'ân'ın i'câz-ı lafziyyesini dahi mevzu-i bahs eden Nazzam olmuştur. Nazzam, Kur'ân'daki i'câzın lafzî değil, manevî olduğunu söylüyor idi.

Nazzam'ın mevzu bahs etmiş olduğu mesâilden biri de kudret-i ilâhiyyenin şumûlü idi. Eslâfı, kudret-i ilâhiyyenin şumûlünü itiraf ile Allah'ın hayır ve şerri halka kâdir olduğunu ve fakat şerri çirkin olduğu için halk etmediğini söylemekte idiler.

Nazzam ise, Allah'ın çirkin şeyi yaratmaya kudreti olmadığını ve hatta hayr-ı a'zam var iken hayr-ı asgârı tercih edeceğini farzetmek bile doğru olmadığını ileri sürerek Cenâb-ı Hakk'ın hayr-ı asgâra da kâdir olmadığını söyledi ki, Nazzam'ın bu fikrinde Seneviyye'nin "fâil-i hayr, fâil-i şer değildir" kaidesinin tesirini de görmek mümkündür. Demek ki buna göre Cenâb-ı Hakk, ibâda sâlih değil, aslah olanı yapmaya kâdir olup, aslah olmayanı yapmaya kudretle tavsif olunmaz. Pek müstaid ve cür'etkâr olan Ebü'l-Hüzeyl ile tilmizi Nazzâm, kendilerini takiben zuhûr eden Mu'tezile ruesâsı arasında pek çok münâkaşâta zemin teşkil eden daha birçok meseleler ile uğraşmışlar idi. Me'mun'dan sonra halife olan Mu'tasım zamanında Nazzam, büyük bir şöhret iktisab etmiş idi. Üstadı Ebü'l-Hüzeyl ile ettiği mübâhaselerde biddefeât ihrâz-ı galebe eden bu âteşin tilmizin galebeleri üstadını memnun ediyor idi.

¹² Ebü'l-Hüzeyl, bu görüşü Aristoteles'ten almıştır. Nitekim kitaplarının birinde Aristoteles şöyle demektedir: "Allah, mutlak ilimdir, mutlak kudrettir, mutlak hayattır, mutlak sem'dir, mutlak basardır." Sonra Ebü'l-Hüzeyl, bu sözü beğendi ve "O'nun ilmi kendisidir" şeklinde ifade etti. (Kitâbü Makâlâtî'l-İslâmiyyîn, s. 335, Ayasofya Kütüphanesi, no: 2363)

¹³ el-Fisal, c.5, s. 95

Bunların fikir arkadaşlarından Câhız'ın bir kitabında görüldüğü vech üzere bunun ikâ' ettiği şüpheleri Ebü'l-Hüzeyl, kemâl-i şükranla kabul ediyor ve bu mütefekkir ihtiyar, elli şüphenin bir itimad ve yakînden daha kıymetdâr olduğunu söylüyor idi.¹⁴

Yukarıda söylediğimiz vech üzere akla en evvel bir mevki temin eden Mu'tezile'den Bağdâdîlerin reisi Bişr b. Mu'temir (v. 210)'in de akıl hakkında hakikî bir medhiyesi olduğunu biliyoruz. Bu diyor ki: Akıl, ne mükemmel bir rehberdir! İnsana her halde ve her zamanda arkadaşlık ve yoldaşlık eder. Aynı zamanda öyle bir hâkimdir ki, göz önünde olmayan mevâddi göz önünde imiş gibi muhâkeme eder. Mezâyâsının en ufağı hayır ile şer arasını fasl ve tefrik etmektir.¹⁵

Basra Mu'tezilesinin muahhar olmakla beraber en mühim ruesâsından ma'dûd olan Ebû Haşim de düşünen başlar için nokta-i hareket olan şekki, ma'rifet-i ilâhiyye hususunda insana en evvel terettüb eden bir vecih addediyor idi.

Bunların akla verdikleri bu ehemmiyet kendilerini, akli istintâcında Kaderîlerin kat'ettikleri mesafeden birkaç hatve daha ileriye götürdü ki, bu son noktada kendileri için ulûhiyyet fikri hakkında bir mesele ortaya çıktı. Allah, âdil olmak mecburiyetindedir. Adl mefhûmu, ulûhiyyet mefhûmundan gayr-i kâbil-i tefriktir. Adalet şerâitına tevâfuk etmeyen hiçbir fiil-i irâdî Allah'dan sudûr edemez. Kudret-i ilâhiyye, adalet icâbâtının hudûdu ile mahdûddur. Allah icâbât-ı adaletten ictinab edemediği gibi onları bir tarafa da itemez. Bu mülâhazalar ile Selefiyye tarafından kabul edilen ulûhiyyet fikrine tamamiyle zıt bir ulûhiyyet tasavvur edilmiş oluyor. Bu vücûb fikri -vücûb alallah- tahtında Allah'a birçok şeylerde mecburiyet atfediliyor idi ki, Allah'a mecburiyet isnadı Selefiyyeye göre tamamiyle bariz bir mânâsızlık, hatta bir tahkîr makamında telakkî edilebilir. Bunlar diyorlar idi ki, mâdem ki Cenâb-ı Hakk, insanları saâdet-i dâreyne mazhar etmek üzere yaratmıştır, saâdetin tarîk-i vesâitini ta'lim etmek maksadıyla kendilerine peygamberler göndermeye mecburdur. Ve bu mecburiyette bir lütuf mündemic ise bu lütuf, arzuy-ı hâkimânesinin bir neticesi olmadığı gibi müstakil olan iradesi ile vermiş olmakla vermekten ictinâb edebileceği bir hediye-i ilâhiyye de değildir. Belki lütf-i vâciptir. Eğer Allah insanlara yol göstermemiş olsaydı, icraatı hayır olan bir mahiyette telâkkî edilemez idi. Bundan dolayı Allah Teala, peygamberler ma'rifetiyle evâmîr-i ilâhiyyesini neşr ve iblâğ eylemiş ve bizzât kendisi de bu mecburiyetini Kur'ân'da itiraf etmiştir.¹⁶

Ulûhiyyet tasavvuru için bu lütf-i vâcip mefhûmundan başka diğer bir mefhûm daha vardır ki, yekdiğerleriyle sıkı sûrette alâkadardır. Irâdât-ı ilâhiyye, insanların necâtını istihdâfa ma'tûf olmalıdır. Ve insanlara en ziyâde salih olanı, Allah halketmelidir. Buna da el-aslah kanunu diyebiliriz. Allah Teala bihasebi'l-adâle ibâda aslah olanı halka mecburdur. Peygamberler tarafından iblâğ edilen desâtîr-i dîniyyeyi insanlar serbestçe red ve

¹⁴ Ebü'l-Hüzeyl'e "Sen Nazzâm'la tartışırken ve illetler getirirken, hem kendin, hem de onun hakkında insanların şüphelere düşmelerine karşı dikkatli davran" denildi. Bunun üzerine Ebü'l-Hüzeyl "elli şüphe bir yakînden daha iyidir" dedi. (Kitâbü'l-hayavân, c. 3, s. 18)

¹⁵ "Lillâhi derru'l-akli min râidi Ve sâhibin fi'l-usri ve'l-yüstri
Ve hâkimin yakzî alâ gâibi Kaziyete's-şâhidi ale'l-emri
Ve inne şey'en ba'za ef'âlihî En yafsile'l-hayra mine's-şerri"
"Aşk olsun komutan akla Zorluk ve kolaylık arkadaşına
Gâibe dair hüküm verene Durumu şâhidde görmüş gibi yapana
Ki onun işlevlerinden biri Hayır şerden ayırmaktır." (Kitâbü'l-hayavân, c. 6, s. 95)

¹⁶ "Ve alallahi kasdü's-sebîl": "Hakkâ götüren bir yola erişirmek Allah'a vaciptir". Tefsir-i Zemahşerî, Suratü'n-Nahl 16/9.

kabul etmeleri için her türlü mevânî izâle lâzım olduğu gibi, iyileri mükâfatlandırmak ve kötülerini mücâzatlandırmak hususunda Allah mecburdur.

Cennet ve cehennemi keyfemâ yeşâ meskûn kılmak, fazilet ve tâata, ahirette hiç-bir mükâfâtı istilzâm salâhiyyetini vermemek sûretiyle olan Ehl-i Sünnet telâkkîsindeki ihtiyâr-ı ilâhiyyeyi ref' ile adalet ve insaf îcâbı olarak Allah'a bu bâbda te'min-i muvâzene mecburiyeti atfederler.

Bu mefhûm dairesinde bir hatve daha ilerleyerek, Ehl-i Sünnet'in kabul etmiş olduğu ihtiyâr-ı ilâhiyyeye bir hadd tayin ederek *vaz* kanununu vaz'ettiler. Müstahak olmadığı halde abd-i salihin dünyada düçar olduğu ıztırahlara mukâbil Cenâb-ı Hakk'ın bir ta'vîzâtta bulunmaya mecbur olduğunu söylediler. Bunların bazıları ise, dünyada müstahak olmadıkları halde ıztırâbât ve âlâma maruz kalan, yalnız müminler ve masum çocukların değil, hatta hayvanların bile insanların hodperestlikleri dolayısıyla düçar oldukları işkencelere mukâbil ahirette ta'vîz alacaklarına kâil oldular. Aksi takdirde Allah Teala'nın gayr-i âdil olacağını söylediler.

Nazzam'ın talebesinden Ahmed b. Hâbit'i tenâsühe sevkeden âmil de yine adl-i ilâhî nâmına te'mîn-i muvâzene keyfiyyeti olmuştur. Bu dünyadaki hayvânât; âliden sâfile doğru muhtelif derecelerde bulunmakla beraber cümlesinin ayrı ayrı elem ve ıztırahları ve bilâkis yine ayrı ayrı nimet ve lezzetleri olmasındaki adem-i müsâvâtı adl-i ilâhî nâmına tevzîn etmeyi düşünen bu Ahmet Hâbit diyor idi ki: "Allah, bidâyeten hayvanâtı bu dünyadan başka bir âlemde her cihetle tâmü'l-hilka olarak mütesâvî sûrette def'aten yarattı. Bunlara sûret-i mütesâviyede akıl ve ma'rîfet ve ilim verdi. Bunların cümlesine tekîfâtta bulundu. Bazıları bilumûm emirlere itaat ve bazıları bilumûm emirlere adem-i itaatta bulundu. Birincileri cennete, ikincileri cehenneme koydu. Bir kısım emirlere itaat ve bir kısım emirlere adem-i itaatta bulunanlar da oldu. Bunları dünyaya çıkardı. Dünyadan evvelki âlemde irtikâb etmiş oldukları günahların derecesine göre ruhlarını muhtelif cisimlere neshetti. Günahları az ve taatları çok olanların sûretleri güzel ve bilâkis tâatları az, günahları çok olanların şekil ve cesetleri çirkin oldu. Tâat ve günahları derecesinde insanîyyet ve behîmiyyet kalıplarına giren ruhlar, günahattan sıyrılıncaya kadar tekerrüre dâhil olur."

Ahmed b. Hâbit'in tilmizi Ahmet b. Eyyûb b. Yânûş* dahi diyor idi ki: "Allah evvelen akıl ve hayata mâlik olan cüz-i lâyeteccezzâları yarattı. Ve kendilerini ma'raz-ı imtihana çekip çekmemekte muhayyer bıraktı. Bir kısmı ihtihâk-ı sebk etmeksizin nail olmuş oldukları mükâfâtı tercihen dâr-ı ûlâda kaldılar. Bir kısmı da mükâfâta sebk-i istihkâkı tercih ettiklerinden dâr-ı dünyaya indirildiler. İmtihan talebinde bulunup dâr-ı dünyaya gelenler içinde itaatte bulunanlar, evvelen dünyada halkolmuş oldukları âlemde daha yüksek bir âleme ref' olundular. İsyân edenler ise muhtelif kalıplarda devirlerini icra ede ede günahları nisbetinde kimi insan ve kimi hayvan şeklini iktisab ile elem ve ıztırahlara düçar oldular. Hayvan olanlardan tekâlîf kalkar. Ve insanlar, âlâm ve ıztırâbât; hayvanlar, türlü türlü çirkin sûretler ve zebh ve teshîr ile ta'zîb olunduktan sonra hâlet-i ûlâya avdet ederler.

Tekrar imtihân dâiyesinde bulunmazlar ise dâr-ı ûlâda kalırlar. Tekrar imtihan talebinde bulunanlar yine sûret-i mezkûrada dâr-ı imtihana düşerler..."

* Bu kelime, Şehristânî'nin el-Milel ve'n-Nihal'inde (Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1990, Beyrut, c.I, s.54 ve Dâru'l-fikir, trs., s. 62) *Mânûs* olarak geçmektedir. (Hazırlayanlar)

Yukarıda Mu'tezile'ye İslâm'da hür mütefekkirler ünvanının verilip verilmemesi bahsinde istisna ettiğimiz kimselerden olan bu Ahmed b. Eyyûb b. Yânûş'un aynı zamanda nübüvvet iddiasında bulunmuş olduğunu biliyoruz. Hişam b. Amr el-Fûtî'nin tilmizi Abbâd b. Süleyman es-Saymerî'nin dünya durdukça peygamberler zuhûrunu kabulüyle Endülüs Mu'tezililerinden Muhammed b. Abdullah b. Murra'nın nübüvvetin kesbî olması hususundaki fikirlerini de buna ilâve edecek olur isek, bunların nübüvvetteki ihtisası dahi adle muvafık bulmamakla salah ve taharete haddü'l-gâyeye vâsıl olan herkesin iktisab-ı nübüvvet edeceğini adalet-i ilâhiyye nâmına kabul ettikleri zannolunabilir.¹⁷

Vücûb kânûnunu kabul etmiş olan Mu'tezile, kulların tevbelerini kabule de Allah Teala'yı mecbur addederler. Derler ki, tevbe bir hasenedir, icrây-ı hasene eden kimseye mükâfât vâciptir ve bunun mükâfatı da tevbeyi kabuldür.

Mu'tezile'deki bu vücûb fikri, ahlâkî sahada büyük bir ehemmiyet kesbeder. Husün ve kubuh nedir?!.. Husün ve kubuh aklî midir, şer'î midir?!.. Eğer husün ve kubhu akıl tayin ediyor ve bu kıymetler akıldan geliyor ise, aklî manasıyla kabîh olan fiil-i hareketten Allah'ı tenzih etmek doğru olur. Ve binâenaleyh Allah'a yukarıda zikrolunan lütf-i vâcip kabilinden olan bi'set-i enbiâ, taâta mukâbil sevab ve ma'siyete mukâbil ikâb ve kullara aslah olanı halk ve ta'vîz maddeleri vâcib olur.

Eğer husün ve kubhu tayin eden şeriat ise vücûb fikri ortadan kalkmış olur. Aklı mi'yâr-ı evvel addetmiş olan Mu'tezile'ye göre, hayır ve şerri tayin eden mantıktır. Bir şey Allah tarafından emrolunduğu için hayır değil, bilâkis hayır olduğu için Allah tarafından emrolunmuştur. Binâenaleyh, Allah'a, aklen hasen addedilen şeyleri icrâ ve aklen kabîh addedilen şeyleri adem-i icrâ vâcib olur. Selefiyye ise tamamen bunlara mukâbil vaziyette idiler. Husün ve kubhu aklî değil, şer'î telakkî ederler idi. Bunlara göre hayır ve husün ve şer ve kubuh, Allah'ın emir ve nehyettiği şeylerdir. Hayır ve husün ve şer ve kubuhun mi'yârı gayr-i mes'ûl olan irâde-i ilâhiyyedir. Hiçbir şey mantıken hayır ve şer değildir. *Katî* fiili Allah tarafından men'edildiği için kabihtir. Bir şey, hayır olduğu için Allah tarafından emredilmiş değil, belki Allah emrettiği için hayır olmuştur. Bunların ihtilâfı birer kelimeyle ifade edilmek istenilirse Selefiyyeye göre eşyadaki husün ve kubhu şer' müsbet; ve Mu'tezile'ye göre kâşiftir.¹⁸ Şu halde vücûb fikri Selefiyyeye göre vârid değilse de

¹⁷ İbn Hazm'in, el-Milel'de (c. 4, s. 194 ve müteâkib) bu adam hakkında verdiği ma'lûmât arasında şunlar vardır: Kaderde Mu'tezile'ye muvâfakat eder idi. Ve ilim sıfatını hâdis ve mahluk addettiği gibi bunu ilmü'l-kitâb ve ilmü'l-ğayb dediği efrâda intibak etmeyerek desâtîr-i külliyye halinde Cenâb-ı Hakk'ın cümleten ihdâs ettiği umûmî bir sûret-i ilmiyye ile ilmü's-şehâde dediği cüz'iyât ve efrâda intibâk eden ve efrâda intibâk etmedikçe ma'lûm-i ilahî olmayan hususu bir sûrete taksîm eder idi ki, kaderi nefy ile insanların serbesti-i harekâtını kabul edenlerin bu tarzda muhâkeme yürütmeleri zarûrîdir. Eğer Allah, ilm-i ezelsiyle sûret-i umûmiyyede efrâdın vukûa getireceği ef'âlî bilir derlerse efrâdın hareketlerinde serbest olmamaları lâzımdır. Efrâdı serbest kabul etmeleri neticesi olarak ilm-i ilahîyi de, biri sûret-i külliyye ve umûmiyyede, diğeri de vukûa gelmezden evvel ma'lûm-i ilâhî olmayan sûret-i husûsiyyede olmak üzere ikiye tefrikleri lâzımdır. Yalnız bir ilimle sûret-i umûmiyye ve husûsiyyede efrâdın harekâtını dahi evelden bilecek olsa muhtar olan her insan kudretini herhangi bir sûrette isti'mal ile bunlara göre Allah'ı tekzib edebilir. Nitekim yukarıda Amr b. Ubeyd'den naklettiğimiz cevaplar dahi bunu ifade ediyor idi.

¹⁸ Ma'lûmdur ki husün ve kubuhu muhtelif manalara göre tefsir edebiliriz. Bunları ilim gibi sıfat-ı kemâl, ve bilâkis cehl gibi sıfat-ı noksan manasına alacak olursak bu manaca husün ve kubuhun aklî olduğunda ihtilâf yoktur. Mesela yağmura intizâr eden bir çiftçi için yağmur maksada muvâfık olmakla hasen olduğu gibi, intizâr etmeyenler için kabihtir. Ve bu kıymetler de akıldan gelir. Bizim ef'âlimize nazaran husün ve kubuhun mahall-i nizâ olan manası "dünyada 'âcilen ve uhrâda âcilen medh ve sevab ve zemmi ve ikâba müteallik olmak.." itibariyledir. Selefiyye mümessilleri olan Eşâireye göre bu itibar ile olan husün ve kubuh yukarıda zikrolunduğu vech ile ef'âl-i ilâhiyyede olduğu gibi şer'îdir. Bunlarca ef'âl ve eşyanın kâffesi mütemâsil olmakla bizâtihi fâilinin

Mu'tezile'ye göre aklî hareketlerden dolayı vârid ve mevcuttur. Ve ef'âl-i ilâhiyyeye tatbîk olunur: Vücûb-i aklîyi Allah'a tatbik eden Mu'tezile'nin bunu bizim ef'âlimizde dahi cereyan ettirecekleri, söylemeden evvel bilinecek mevâddandır. Filhakika Mu'tezile vücûb-i aklîyi aynen bizim ef'âlimize de tatbik ile farz, vâcip, haram ve sâire gibi ef'âlimize şer'an verilen kıymetleri de sırf aklî manalarıyla tefsir ederler.

Bu asla nazaran Selefîyye ve Eşâireye göre farzın tarifi "şâri' tarafından fiili terkine râcih olup terki, delil-i kat'î ile memnû olan ise; Mu'tezile'ye göre "terki aklen mefseleti mûcib olan"dır. Eşâireye göre haramın tarifi "şâri' tarafından terki fiiline râcih olup, fiili delil-i kat'î ile memnû olan" ise, Mu'tezile'ye göre "fiili aklen mefseleti mûcib olan"dır.

Binâberîn bunlara göre ahkâm-ı dîniyyede şer'-i nebevî, mevkiini şer'-i aklîye terketmiştir.¹⁹ Veyahut şer'-i nebevî ile şer'-i aklî birleşmiştir. Veya esasen birdir. Demek ki bunlara göre her meşrû' makul ve her makul meşrû'dur. Veya her nâmeşrû' nâmâkûl ve her nâmâkûl nâmeşrû'dur.

Gazzâlî'nin er-Risâletü'l-ledünniyyesinde dediği gibi:

"Akliyyât, ârifin nazarında nakliyyât; ve nakliyyât âlimin nazarında akliyyâtır."

medhi ve sevaba istihkâkını ve bilâkis bizâtihi fâilinin zimmeti ve ikâba istihkâkını iktizâ eden hiçbir fiil yoktur. Ef'âle ve eşyaya muhtelif kıymetleri şer' vermiştir. Dîni menbalar arasında akla bir mevki-i mühim te'min etmiş olan Mu'tezile'ye göre ise bu mânâca olan husûn ve kubuhta dahi ef'âl-i ilâhiyyede olduğu gibi hâkim akıldır.

¹⁹ "Ebû Ali ve Ebû Hâşim, aklî şeriatı kabul ettiler, aklın ilgi alanına girmeyen ahkâmın mukadderâtını ve taatların vakitlerinin belirlenmesini de nebevî şeriatı bıraktılar." (Şehristânî'nin Milel ve Nihal'i, s. 55, Londra Tab'ı.)